CSÍKY GÁBOR (1915–2001): TUDOMÁNYOS EGYESÜLETEK ERDÉLYBEN AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET MEGALAKULÁSÁIG

A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai, Gazda István vezetésével.

A XV. századhoz, a Mátyás-kori magyarországi reneszánszhoz és humanizmushoz kapcsolódik az első hazai szándék egy tudós társaság létrehozására. Ennek kezdeményezője Konrad Celtis (1459–1508) német humanista költő volt. Celtis, az olasz akadémiák mintájára több tudós társaságot hozott létre az általa bejárt közép-európai országokban, köztük Magyarországon is. A vezetésével 1490 körül alapított Dunai Tudós Társaság , 'Sodalitas Litteraria Danubiana' – melynek elnöke egy ideig ifj. Vitéz János veszprémi püspök volt – a magyarországi humanisták munkásságát igyekezett összefogni. E társaság valószínűleg II. Ulászló halálával (1516) megszűnt. Az elkövetkező két évszázad nem kedvezett az ilyen mozgalmaknak Magyarországon.

A XVII–XVIII. századi értelmiségiekre új kihívások vártak. A török kiverése után olyan helyzet állt elő, amelyhez hasonlót nem találhattak a magyar történelemben. Ugyanolyan fontosságot tulajdonítottak az oktatásnak, a nevelésnek, mint a háború által elpusztított országrészek felemelésének.

A felvilágosodás tanítása szerint igazi kultúra csak a nemzet nyelvén jöhet létre. A felvilágosodás századában úgy tudták, tapasztalták Európa-szerte, hogy a francia nyelv és kultúra nagy kivirágzása az előző, a XVII. században alapított francia akadémiának köszönhető. Minden ambiciózus nemzet megalakította a maga akadémiáját, melyek zöme, a XVIII. században jött létre. A magyar felvilágosodás programjából sem maradhatott ki ez a pont, csakhogy megkésve valósult meg.

Közismert, hogy a nemzeti nyelv ápolásának, művelésének a gondolata a XVIII. század közepe táján magyar földön is meghonosodott, első tudatos hirdetői a voltairiánus testőrírók voltak, akik elindították a nemzeti irodalom felújítását. A magyar szellem gyors lendülettel igyekezett utolérni Európát, amely már egy évszázada ezen az úton haladt. A felvilágosodás korai, első megnyilvánulásaival azonban, különösen Erdélyben, már jóval előbb találkozunk.

A nemzeti nyelvű irodalom és tudomány a XVIII. századi Erdélyben már közel két évszázados hagyományokra tekintett vissza a reformáció jóvoltából. Különösen erősen élt az erdélyi kisszámú, de művelt magyar nemesség körében Apáczai Csere János (1625–1659) öröksége, harca a nemzeti nyelvű iskoláztatásért és tudományművelésért, és mindezeket biztosító egyetemi gondolatért, tudós akadémiáért. Haladó törekvéseit olyan utódok folytatták, mint Misztótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Bethlen Miklós, Köleséri Sámuel, és Hermányi Dienes József, a korai erdélyi felvilágosodás nagyjai, valamint Bod Péter (1712–1769). Írásaikban mindnyájan hirdették és igazolták, hogy a magyar nyelv alkalmas a tudományok művelésére, igazi haladást pedig csak azon a nyelven lehet elérni, amelyet a nép tömegei is megértenek. Apáczai Csere írásainak jelentős része azzal a tárggyal foglalkozott, amit ma tudománypolitikának, tudományszociológiának neveznénk.

Apáczai Csere századában a magyar nyelvnek másik nagy felkarolója, sőt mestere volt Pázmány Péter (1570–1637). A teológiai tudományok legnagyobb hazai képviselőjének munkássága természetesen nem lehetett nagyobb hatással a magyar nyelvű tudományosságra, de tősgyökeres és zengzetes magyar nyelvével megmutatta, hogy nyelvünk a tudományos kérdések tárgyalására igenis hajlítható és alkalmassá tehető. Sajnos Pázmány ékes magyarsága feledésbe merült, a magyar tudomány eljegyezte magát a latin nyelvvel és Kazinczyéknak 200 év múlva úgyszólván mindent elölről kellett kezdeniök.

Míg Apáczai Cserét inkább egy egyetem alapítása foglalkoztatta, addig Bod Pétert egy tudós akadémia létrehozása. Először Ráday Gedeonhoz írt levelében, 1756-ban, majd négy évvel később, 1760-ban egyik műve bevezetőjében írta: „Jó volna tudós emberekből álló Magyar Társaságot a magyar nyelvnek ékesgetésére mint más nemzetekben vagyon, felállítani”. Bod Péter Ráday Gedeontól remélte egy ilyen intézménynek a létrehozását, sajnos mindhiába.

Bod Péter úttörő kezdeményezését Bessenyei György (1747–1811) folytatta már tudatosabban, szélesebb alapokon, a magyar nyelv és irodalom megújításáért vívott harcában. 1781-ben írta meg *Egy Magyar Társaság Iránt Való Jámbor Szándék* című művét, melyben a magyar felvilágosodás első átfogó művelődési programját adta meg. A tudós társaság hasznosságáról így vélekedett: „Legfőbb haszon az, hogy a nyelvnek előmenetelével együtt a tudomány is az országnak minden rendű lakóira kiterjed, a legegyügyűbb rendű és sorsú emberek is a maguk elmebeli tehetségeket az emberi társaság javára fordíthatnák. Azt mondják a politikusok, hogy az ország boldogsága a népek sokaságától függ. De mit használ az a sok, ha vagy mind szegény, vagy nagyobb része tudatlan? A szegénység és a tudatlanság egy húron pendül, sőt mindenik kiterjed a másikra.” Bessenyei *Jámbor szándék*-a azonban csak 1790-ben jelent meg Bécsben Révai Miklós (1750–1807) jóvoltából. Ugyanakkor maga Révai is kiadja saját tervezetét *Planum erigendae Eruditae Societatis Hungaricae alterum elaboratius* címmel. Mindkét szándék azonban csak terv maradt.

Mindezeken kívül volt még néhány említésre méltó törekvés, de ezek szintén nem valósultak meg, vagy csupán tiszavirág-életűek voltak. Így 1730-ban jelent meg Fischer Dániel felvidéki orvos felhívása *Epistola invitatoria* címmel, mely a magyar orvos-természetbúvárokhoz szólt, hogy tömörüljenek egy tudós társaságba. Windisch Károly Teofil pozsonyi történész 1752-ben létrehozta a Pozsonyi Tudós Társaságot „különféle tudományok mívelésére”, de rövid működés után az is feloszlott.

Perliczy János Dániel felvidéki orvos, a Berlini Tudományos Akadémia tagja, a magyar tudós akadémia alapítására vonatkozó javaslatát Mária Teréziához nyújtotta be 1760-ban, de az válasz nélkül maradt. Winterl József Jakab, a pesti egyetem kémia-botanika professzorának 1784-ben sikerült megalakítania a ’Hungarische Gelehrte Gesellschaft’ nevű tudós társaságot, mely működött egy darabig és kiadványa is volt, de rövidesen megszűnt. Schönbauer József Antal pesti egyetemi tanár, orvos, ’Societas Naturae Curiosorum’ néven természettudományi társaságot kívánt létrehozni, de nem sikerült.

Ezek voltak az előzmények, amikor Apáczai Csere János, Bod Péter és Bessenyei György kezdeményezései nyomán Aranka György (1737–1817) 1791. január havában Kolozsvárott kiadta 36 oldal terjedelmű röpiratát *Egy Erdélyi Magyar Nyelv-Mívelő Társaság felállításáról való Rajzolat a Haza Felséges Rendeihez* címmel. Ebben kifejtette, hogy mennyire szükséges és fontos egy olyan társaság megalakítása, amely a magyar nyelv ápolását, fejlesztését vallja céljául. Tervezete tehát elsősorban a nyelvművelést jelölte meg célként, ugyanakkor minden más tudomány nemzeti nyelven való művelését és népszerűsítését pártolta, továbbá egy nemzeti múzeum, egy nagy erdélyi könyvtár és nemzeti színház létesítését is javasolta. Ugyanakkor egy másik röpiratot is kiadott *Az Erdélyi Kéz Írásban lévő Történeti írók kiadására fel állítandó Társaságnak Rajzolattya* címmel, mely társaságnak a feladata Erdély történetére vonatkozó forrásmunkák összegyűjtése és kiadása.

Tény az, hogy bárminemű tudós társaság alapításának egyik fő akadálya a nyelv volt. A tudósok összeülhettek, kicserélhették gondolataikat, tanulmányaik eredményeit közre is adhatták volna, de németül vagy latinul. Ily módon viszont nem találkozhattak a 'kívülállókkal', a tudomány iránt érdeklődő nem tudós emberekkel, akik csak anyanyelvükön, magyarul tudtak. Hiányzott tehát a közvetítő, az érdeklődés felkeltés eszköze, az alkalmas magyar szaknyelv. Tehát mindenekelőtt ennek a létrehozására volt szükség, vagyis nyelvújításra.

Aranka György gondolkodását és tevékenységét – nagyenyedi diák lévén – elsősorban az erdélyi hagyományok, a korai erdélyi felvilágosítók munkássága határozta meg, majd a testőríróké. Röpirata főleg Bessenyei *Jámbor szándék*-a hatása alatt íródott, művelődési programjavaslata pedig magában foglalta mindazt, amit a 'két magyar hazában' a polgáriasodás érdekében a század haladó írói és tudósai hirdettek.

Az 1791. évi országgyűlés elfogadta Aranka György indítványát törvényt alkotva belőle, de a királyi leirat az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalapítását nem hagyta jóvá. Erre Aranka György javaslatot tett Bánffy Györgynek, Erdély gubernátorának, hogy az ő védnöksége alatt alakuljon egy Próba Társaság. Bánffy György kormányzó hozzájárult Aranka indítványához, és felhatalmazást adott arra, hogy a Próba Nyelvmívelő Társaság működését megkezdhesse. Így történhetett meg az, hogy 1793. december 3-án az első magyar tudós társaság megtarthatta alakuló ülését Marosvásárhelyen, a kormányzó által helyettesévé kinevezett Teleki Mihály alelnök vezetése alatt. Ugyanakkor megalakult az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság is, ami lényegében a Nyelvmívelő Társaság történeti munkáinak kiadója lett.

A társaság lelke a fáradhatatlan titoknok, Aranka György volt, aki kiváló érzékkel ismerte fel a kor sürgető kulturális szükségleteit, a lehetőségeket és azok érdekében lelkesen munkálkodott. Sikerült is Erdély valamennyi ismert íróját, tudósát, vezető értelmiségijét összegyűjtenie a társaság égisze alatt. Elsőnek kezdeményezte egy Magyar Játszó Színnek a felállítását, mert a színházat a nemzeti nyelvművelés egyik fő eszközének tartotta. A Kolozsvári Magyar Színház, színjátszásunk bölcsője, meg is valósult 1792-ben mint az erdélyi magyar felvilágosodás legjelentősebb és máig maradandó intézménye.

A társaság másik két legaktívabb tagja Gyarmathi Sámuel (1751–1830) nyelvész, orvos, és Benkő József (1740–1814) történetíró, botanikus, református lelkész volt, akik a természettudományok fejlesztésének és a technikai haladásnak lelkes képviselői voltak. Legfőbb törekvésük volt, hogy megismerjék, megismertessék az ország természeti kincseit, és azokat az ország haladásának érdekében felhasználják. De ott találjuk közöttük Benkő Ferencet, az első magyar mineralógust, Köteles Sámuel filozófust, Nyulas Ferenc természettudós-orvost, ifj. Cserey Farkast, Gecse Dániel orvost, Pataki Sámuelt, Erdély főorvosát, Antal János püspököt és Bolyai Farkast. Ezenkívül számos külső, levelező tagja is volt a társaságnak az anyaországi írók javából, így Batsányi, Kazinczy, Kármán, Csokonai, Verseghy, akik lelkesen kapcsolódtak be annak munkájába. Csokonai Vitéz Mihály nagy örömmel figyelte az erdélyi tudós társaság munkáját, annak sikerét szembeállította a hasonló magyarországi törekvések sikertelenségével, és versben buzdította az erdélyieket:

„Rajta, nemes lelkek! álljunk ki a gátra,
Már Európában csak mi vagyunk hátra."

Az első magyar tudós társaság tizenhárom esztendős működése után 1806-ban tartotta utolsó ülését, és azután megszűnt.

Később, 1814-ben sikerült még Döbrentei Gábornak (1785–1851) az általa Kolozsvárt alapított *Erdélyi Múzeum* című folyóirat köré csoportosítani a társaság volt tagjait. Majd miután 1818-ban ez is megszűnt, felkarolva az elbukott ügyet, mindent elkövetett, hogy a

folyamatosságot megőrizve feltámassza az Erdélyi Tudós Társaságot, melynek titkára lett, de két évi harc után ez a törekvés is meghiúsult.

Az Erdélyi Tudós Társaság munkássága, rövid működése ellenére is fontos határkő művelődéstörténetünkben. Sajnos a hazai tudománytörténet sem a múltban, de ma sem méltányolja kellőképpen ezt a mozgalmat, pedig jelentősége jóval több volt, mint egy alkalmi, irodalmi társaság, amilyen abban az időben Magyarországon több is működött. Így például Toldy Ferenc meg sem említi, ugyanakkor a kisebb jelentőségű mozgalmakat hosszasan ismerteti, amelyek csak tervek maradtak. A társaság egyesíteni tudta, ha átmenetileg is, a korszak íróinak és tudósainak legjavát, és olyan nemzeti intézmények megvalósításán fáradozott, mint az Akadémia, Nemzeti Múzeum és Könyvtár, Nemzeti Színház, iskolák stb. Egyetlen méltó elődje, előfutára volt a Széchenyi István által alapított Akadémiának.

Említésre méltó még egy kevéssé ismert és minden megelőző javaslattól merőben eltérő törekvés, mely Miller Jakab Ferdinánd (1749–1823), a Magyar Nemzeti Múzeum első igazgatójának nevéhez fűződik. Miller a Nemzeti Múzeumot az egész magyar tudományos élet központjává, akadémiájává akarta tenni. József nádorhoz 1811-ben felterjesztett javaslatában kifejtette, hogy pazarlás lenne önálló tudós társaság létesítése, annak a Nemzeti Múzeum keretében kellene működnie. A múzeumnak levelező tagokkal történő kiegészítését javasolta, a taggá választás feltétele pedig az lett volna, hogy a jelöltnek bizonyos tudományos feladatokat, tételeket kellett volna helyesen megoldania. Kétségtelen, hogy Miller tervezete alapján a tudós társaság szerény anyagi eszközökkel is azonnal megvalósítható lett volna, de a Nemzeti Múzeumhoz való tartozása, alárendelt viszonya akadályozta volna önálló működését, fejlődését. A számos akadémiaalapító szándék között Milleré, amennyire gazdaságos, éppen annyira elfogadhatatlan képtelenség volt akkoriban, mivel a társaság hivatalos nyelve nem a magyar lett volna.

Irodalom:

Aranka György: Erdéllyi magyar nyelvmívelő társaság. (Újabb elmélkedés). Kolozsvár, 1791. 40.

Döbrentei Gábor: Magyar Tudós Társaság történetei. Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 1831–1832. Pest, 1833. 1–126.

Szilágyi Sándor: Okmányok az erdélyi tudós társasági igyekezetek történeteihez. 1793–1845. Magyar Történelmi Tár IX (1861) 179–209.

Jakab Elek: Aranka György és az Erdélyi Nyelvmívelő és Kéziratkiadó Társaság. Figyelő 16 (1884) 161–175, 256–277, 341–368.

Kristóf György: A magyar tudományos társaság történetéből. Kristóf György: Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője. Cluj, 1924. 185–203.

Hofbauer László: Döbrentei Gábor erdélyi magyar tudós társasága (1817–1821). Erdélyi Múzeum 38 (1933) 335–344.

György Lajos: Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság másfélszázados évfordulója. Erdélyi Múzeum 49 (1944) 146–148.

Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története. Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. 11–89.